

Suddade spår

– om rivningarna av bostäder i små tätorter

av Maria Andersson

Inledning

Finns det något fulare, något tristare och ointressantare än ett litet modernt svenskt samhälle?

Så skrev författaren och hembygdsvännen Karl-Erik Forsslund i början av 1900-talet. Detta synsätt har på många sätt häftat sig fast. Den lilla tätorten har varken varit tillräckligt urban eller agrar för att tilldra sig något intresse ur bebyggelsehistorisk synpunkt. I polariseringen av stad och land, där det moderna och nya kopplades till staden och det traditionella kom att höra landsbygden till, hamnade den lilla tätorten mittemellan. Likafullt har det moderna Sverige på många sätt tagit form i de små och anspråkslösa tätorter som vuxit fram vid t.ex. en fabrik, en järnvägsstation eller en kyrka. Från skogsarbetet kom arbetskraften att centraliseras till tätorter med sågverk, vattenkraftverk eller andra industrier. Länken mellan arbete och boende var stark fram till privatbilismens genomslag och det föll länge på arbetsgivarens lott att ordna bostäder. De patriarkala brukssamhällenas ofta välordnade boende kom att övergå i baracker, kaserner, andra arbetarbostäder och egnahem (Gårdlund 1955:367 f, Ramberg 2000:152, Nilsson 2000:35).

När allmännyttan byggdes upp på 1950-talet stod inte längre arbetsgivaren för bostadsförvaltningen och dess kostnader, vilket gjorde skilsmässan lättare för industrin vid nedläggningar och omlokaliseringar. Den geografiska länken mellan arbete och bostad försvagades. I den offentliga sektorn och inom service och handel uppstod så småningom nya möjligheter för kvinnor att få arbete, något som i sin tur ändrade hela familjesituationen. Som ett led i folkhemmets rationalisering av ”det sociala” ingick utvecklingen av ett modernt boende. Det var inte minst genom boendet som den moderna människan skulle formas: ett ljus, rationellt boende för

alla var ett viktigt politiskt mål. Folkhemstiden satte tydliga spår i de mindre tätorterna med kommunalkontor, telegrafer, centrumhus och allmännyttiga hyreshus (Berg/Hansen 1991:24, se Berglund-Lake i detta nummer). Samtidigt ökade konsumtionen och varuutbudet, caféer, konditorier och affärer öppnade.

Det var denna mix av industriella och välfärds-politiska strukturer och senare villabyggandet som utgjorde den lilla tätortens signum (Berg/Hansen mfl 1989:42). Industrin och järnvägen lade ofta en grund under 1800-talets sista decennier, ibland i anslutning till tidigare bebyggelse, ibland i väglöst land (t.ex. Grötingen i Bräcke kommun). Drygt 50 år senare kom välfärdsinrättningarna att rationalisera produktionens sociala liv och folkhemmet uppstod. Den ökade välfärden under efterkrigstiden yttrade sig i en ökad konsumtion, vilket gjorde handel och service till den kanske viktigaste funktionen i den lilla tätorten, inte minst för den omgivande landsbygden. Under perioden 1950–1975 expanderade många små tätorter med hyreshus, villabyggande, fler offentliga inrättningar som skolor och ålderdomshem, för att sedan, i takt med lågkonjunktur, avfolkning och välfärds-samhällets gradvisa nedmontering, sakta förändras åt ett annat håll. Den industriella omvandlingen med rationaliseringar och omlokaliseringar slog hårt mot de mindre tätorterna. Arbetstillfällena försvann, befolkningen minskade och den offentliga sektorn blev kraftigt nedskuren. De allmännyttiga hyreshusen stod tomma och avvecklades sedan under 1990-talet i stor skala.

Historien om de små tätorterna blev därmed en historia om uppgång och fall. Men de är därmed inte tillbaka på samma punkt som före moderniseringen, tätorten är inte förvandlad till landsbygd

eller by igen. Industrisamhället och välfärdssamhället satte spår i invånarnas medvetande. I deras dagliga platsuppfattning spelar fortfarande tätortensom-den-var en viktig roll, men det är en roll som i offentligheten kommit i skymundan och nästan beskrivs som en barlast. Hur tar vi hand om den lilla tätortens kulturella arv på ett sätt som tar tillvara människors erfarenheter och minnen, istället för att se dem som rester efter en besvärlig parentes i historien? Med utgångspunkt i avvecklingar av allmännyttans bostäder i två mindre tätorter ska den här artikeln diskutera varför kulturmiljövården varit relativt frånvarande i fråga om hanterandet av små tätorter och utforska på vilka sätt man skulle kunna arbeta med dokumentation av dessa orter med hjälp av samtalsvandringar, intervjuer och analyser av invånarnas "mentala kartor".

De lokala exempel som kommer att diskuteras här är Gällö i Bräcke kommun och Svenstavik i Bergs kommun, båda i Jämtlands län. Dessa båda orter var föremål för en dokumentation utförd av Jämtlands läns museum under 2004, inom ramen för projektet "Från folkhem till bostadsakut –

aspekter på välfärdssamhällets kulturarv". I projektet genomförde etnologen Pia Berg Stugholm intervjuer och samtalsvandringar, vilket resulterade i en rapport. Föreliggande artikel är baserad på den rapporten samt på ett fältarbete i Gällö som artikelförfattaren genomförde för Jämtlands läns museums räkning under april 2006 i samarbete med Mittuniversitetets etnologstudenter.

Fokus i denna artikel ligger på Gällö, en ort med i dag 700 invånare. Gällö var från början en bondby som kom att präglas av skogsarbete i mycket hög utsträckning, liksom de flesta byar i liknande områden. Orten fick ett uppsving på 1880-talet med järnvägens ankomst och etableringen av sågverket i direkt anslutning till samhället (fig. 1, 2). På 1950-talet byggdes kommunalkontor i samband med kommunreformen 1952 och de första stiftelsehusen uppfördes efter huvudgatan (fig. 3, 4, 6). Ett flertal affärer och rörelser startade under samma tid. 1960-talet och början av 1970-talet präglades av ytterligare expansion med flera hyreshusbyggen och en ny skola. Villabygget har också satt tydliga spår i Gällös bebyggelse under den här tiden,

FIGUR 1: I området runt sågverket på Ön (som var en ö innan sågverket anlades och band ihop den med fastlandet) fanns tidigare kaserner för sågverksarbetarna. På det här fotot från 1912 syns också ett parti av Gällö som fortfarande hade karaktären av bondby. Uppgifter: Gunnar Bengtsson, Gällö. FOTO: Jämtlands läns museum (JLM).

FIGUR 2: Stationshuset i nära anslutning till sågen var en plats för intensiv verksamhet. Ändå tycks alla stanna upp och posera inför kameran, från pojken i smala byxben till (för)mannen i blanka skor, väst och hatt. Bakom stationshuset skymtar några stora villor, den till höger beboddes av en kronojägare. Det var bakom dessa villor som de första stiftelsehusen byggdes på 1950-talet. Den här bilden är från 1920, en period då åtta exportsågverk fanns i trakterna kring Gällö och då invånarantalet var som högst i Bräcke kommun. Skogen (skogsarbete, sågverk och flottning) var den oundersägligt största näringen här liksom på många andra orter på Norrlands landsbygd vid den här tiden, men redan i slutet av decenniet lade de flesta sågverken ned. Uppgifter: Sven-Erik Svensson, Stavre. FOTO: JLM.

både äldre villor och monteringsfärdiga hus (t.ex. Bräckehus och Gullringen) är vanligt förekommande.

Idag präglas orten fortfarande av sågverket och ålderdomshemmet, som länge varit ”den klassiska kombinationen” mellan könen när det gäller arbetstillfällena, men orten är inte helt beroende av sågverket, utan har alltid haft en mer mångsidig näringsstruktur (intervju 060403). Arbetstillfällena är dock få, och befolkningen har minskat kraftigt de senaste 10–20 åren. Bl.a. av den anledningen har en hel del hyreshus rivits av det kommunala fastighetsbolaget, Bräcke Teknik. Totalt har inom kommunen rivits drygt 200 lägenheter och man

har haft en vakansgrad på 18% (Berg-Stugholm 2004:11).

Även Svenstavik i Bergs kommun har präglats av jord- och skogsbruk, samt närheten till järnvägen och riksvägen mot Östersund. Senare kom olika industrier att prägla näringsstrukturen, bl.a. en större möbelfabrik. Sommaren 1954 planerades ett kommunalt stiftelsehus i Svenstavik, som skulle inrymma polisstation, kommunalkontor, tre affärslokaler (bland annat damfrisering och manufaktur) och åtta lägenheter, tänkta för en rektor, en kommunalkamrer, en lärare, en byggnadskontrollant samt en fjärdingsman. Redan i den detaljerade planeringen åskådliggörs kombinationen av boende, offentlighet och handel som en kärna i de mindre tätorterna. På 1970-talet upplevde orten ett uppsving eftersom den utsågs till centralort i den nya storkommunen Berg. 1978 byggdes hyreshus på Viol- och Ängesvägen, huslängor i två våningar belägna strax bakom centrum och det är bland annat dessa hus som avvecklats och varit aktuella för rivning. Totalt 80 lägenheter ingick i kontraktet med Statens Bostadsnämnd (SBN) från 2003, för kommunen i sin helhet, och vakansgraden var närmare 10% (Berg-Stugholm 2004:30ff). I Bergs kommun har man dock valt att sälja de hus som

avvecklats i ytterområdena och lägga husen på Viol- och Ängesvägen i "malpåse", vilket var ett alternativ inom ramen för avtalen med SBN. I skrivande stund är förhoppningen att de ska kunna användas som äldreboende och flyktingboende (uppgift Krister Guttormsson). Intervjuerna som ska analyseras här är dock gjorda i samband med utrymningen, då rivning fortfarande var en aktuell fråga.

Rivningar och avveckling av kommunala stiftelsehus i mindre tätorter har varit en vanlig företeelse i Sverige de senaste åtta-tio åren. Orsaken är övertalighet av lägenheter, vilket delvis var en del av efterdyningarna av den finans- och fastighetskris som uppstod under 1990-talets första år (SBN rapport 2006: 11). Det var mot slutet av 1990-talet som situationen blev ohållbar för flera kommuner, och staten inrättade 1998 en särskild myndighet, Delegationen för stöd till vissa kommuner med bostadsåtaganden, allmänt kallad Bostadsdelegationen, för att hjälpa de kommunala bolagen att

sanera sin ekonomi. Hjälpen bestod till en början av möjligheten att söka ekonomisk ersättning för rivningar för att åstadkomma balans på den lokala bostadsmarknaden. 2002 ersattes myndigheten av Statens Bostadsnämnd (SBN) som verkade fram till årsskiftet 2005/2006 (ibid: 17, 20). Omfattningen av rivningarna varierar över landet, men generellt kan sägas att kommuner i Norrbottens och Västerbottens län har varit särskilt hårt drabbade, tillika några bergslagskommuner och delar av sydöstra Sverige, samt överlag kommuner med färre än 12 000 invånare. Bräcke har haft relativt omfattande rivningar jämfört med resten av landet (Ibid: 25, 43f, 58f).

Vad rivningarna gör med platsen

Drygt hälften av de hyreshus som rivits i Sverige under nämnda period har kommit till inom miljonprogrammet (Nilsson 2000:44). Miljonprogrammet kom sig av ett löfte från regeringen att en miljon nya bostäder skulle byggas mellan åren 1965 och 1975, vilket föranledde en intensiv takt i byggandet och gav ett resultat som kritiserats för att vara präglad av dålig kvalitet och ett försummande av estetiska värden till fördel för rationella, funktionella och tekniska aspekter. Dess betydelse

FIGUR 3: Det som numera utgör Gällös centrala delar med skola, Folkets hus och affär hade en annan karaktär på 1950-talet. Delar av gårdsbilden i mitten finns kvar i hembygdsföreningens ägo och bildar en egen "ö" bland dessa moderna byggnader. På bilden har byn ännu karaktär av bondby, men kommunalhuset i nedre högra hörnet skvallrar om nya ambitioner.
FOTO: JLM.

FIGUR 4: *Kommunalhuset, senare kommunalskontor, numera med Svenska Kyrkan som hyresgäster, som det tedde sig en vårvinterdag 2006.*
 FOTO: Paulin Norgren/Richard Schoultz, JLM.

som välfärdspolitiskt mål, att bygga bort bostadsbristen och den låga bostadsstandarden, bör dock inte underskattas. Miljonprogrammet bestod till en tredjedel av höghus (kanske de man vanligen förknippar med begreppet), en tredjedel lägre flerfamiljshus och en tredjedel småhus (Ramberg 2000:145). Det är i första hand de lägre flerfamiljshusen som är aktuella för rivningar i de små tätorterna. Med andra ord är det inte i första hand de områden som förknippas med förortens ”poesi” som är aktuella i vårt fall (se t.ex. Ericsson & Ristilampi 2002). Det är en annan sida av miljonprogrammet som möter oss i orter som Gällö och Svenstavik.

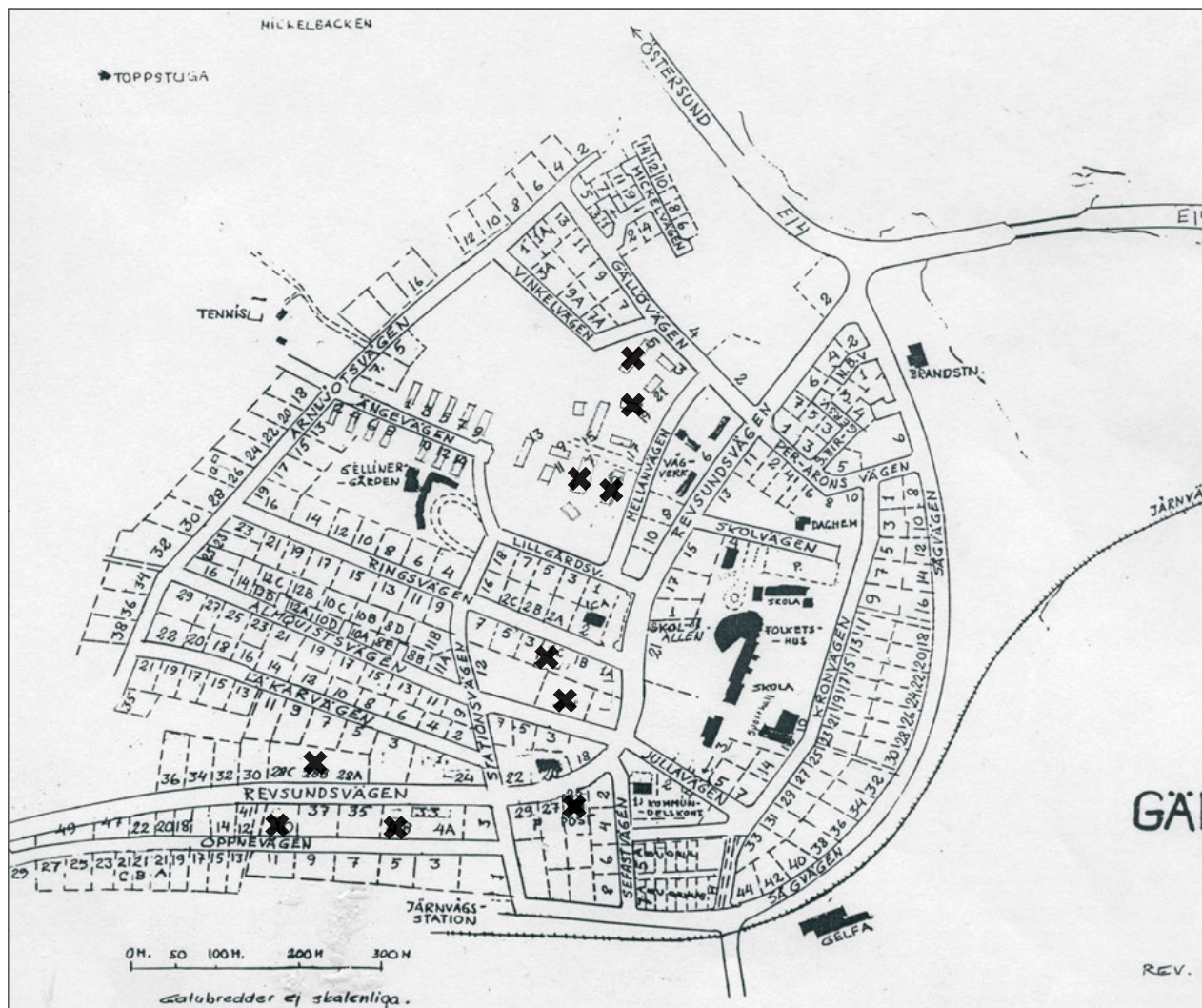
I Gällö har tio hyreshus rivits under perioden 1998–2005, varav hälften kan sägas härröra från miljonprogrammets dagar, vilket alltså motsvarar riksgenomsnittet. Rivningarnas inverkan på samhällets rumsbildning kan vi få en uppfattning om genom en karta över lokalsamhället, där rivningarna är markerade med kryss (fig. 5). Av den kan vi utläsa att rivningarna är utspridda i samhället. Att flera av rivningarna i Gällö ligger längs huvudgatan gör också att de centrala delarna framstår som mer öde än de omkringliggande villaområdena (fig. 6). Det får i sin tur konsekvenser för den lilla tätortens

själva existensberättigande, *att befinna sig i centrum*. Själva poängen med tätorter är ju koncentrationen av bebyggelse och funktioner. Det var inte bara bostäderna som revs, i hyreshusen inrymdes också diverse servicefunktioner och affärer, ofta i bottenplanet. Att bo och leva centralt är överhuvudtaget intimt förknippat med att vara modern och därmed också med förekomsten av den här typen av små tätorter. Det är en mening som går förlorad när centrumbildningen inte längre finns kvar.

Rivningarna kan lämna utrymme till invånarnas *återtagande av platsen som by*, som ett annat socialt rum, eftersom det är just de hus som rivs som tidigare ställts som motpol till byn:

Ja, när dom första hyreshusen kom till byn så försvann byandan, tycker jag /... / Då kom det ju mycket folk utifrån och dom har kanske inte samma känsla för byn.
 (”Leif” 040721, c. Berg-Stugholm 2004:21).

Byns förvandling till tätorten Gällö medförde i ”Leifs” ögon en ökad social rörlighet och därmed ett svagare band till orten. Ett motsvarande uttalande gör oppositionsrådet Karin Paulsson om Svenstavik, apropå ett möte som Bergs Hyreshus AB anordnade med anledning av avecklingen, där därpslutningen var skral:

FIGUR 5: De hus som byggdes i början av 1950-talet och även de som byggdes i början på 1960-talet ligger i ortens centrala delar, längs huvudgatan Revsundsvägen, liksom de hus som byggdes 1966 på Ringsvägen. De sistnämnda utgjordes dock av ett mer sammanhållet område än de förstnämnda. Hyreshuset som byggdes 1972 ligger samlade en bit ifrån centrum i ett utpräglat bostadsområde på Mellanvägen. Rivningarna får därmed olika konsekvenser; i de centrala delarna upplevs de som en förtunning av centrumbildningen, men ändå inte på något iögonfallande sätt, eftersom bebyggelsen redan var insprängd i äldre blandad bebyggelse. I ytterområdet kring Mellanvägen uppstår ett vindpinat glapp mellan den äldre bebyggelsen och de kvarvarande hyreshusen, som också står inbördes glesare efter rivningarna (rivna hus markerade med kryss). Uppgifter: Ruth-Marie Öhrn, Gäddede.

Ja, när det gäller dom där bymötena som vi kallar det, så var det minst representation i Svenstavik /... / och det är inte bara i den här frågan utan så är det oftast – man är minst engagerad i Svenstavik när det är sådana här offentliga tillställningar /... / Det kanske är så att Svenstavik är den bygden som man flyttar ut och in i mest och att man därför inte rotar sig lika som man gör i byarna.

(Karin Paulsson 040928, e. Berg Stugholm 2004:34, se även s. 39).

De mindre tätorterna kan alltså befinna sig i en situation där man befolkningsmässigt närmar sig en by, men där definitionen ”by” skaver mot invånarnas erfarenheter, eftersom den hör hemma i en annan ramberättelse (Andersson 2006). I och med nedmonteringen av välfärdssamhället och den industriella omvandlingen har de bärande bjälkarna i de små tätorternas egen ramberättelse brutit.

De är inte längre moderna i ordets bokstavliga bemärkelse, samtidigt som de är *för* moderna för att passa in i landsbygdens intensiva identitetsbygge, där det gamla bondesamhället fortfarande utgör en mall. I själva den moderna tätortens idé ligger en "blank" identitet, en tom plats för den moderna människan att erövra. Det är en tillfällig identifikation med glatt yta, utbytbar och med en inbyggd rörelse framåt/uppåt, mot framtiden. När rörelsen avstannar, både för individen och samhället, när framtiden uteblir, blir kontrasten för stark mellan utvecklingsoptimism och stagnation. Spänningen däremellan löses upp av rivningarna, gör dem legitima i någon mening.

Husen som gjorde byn till en tätort är byggda för funktion, för den moderna människans tillfälliga platstagande. De är inte byggda för att saknas av någon, och därför är det nära till hands att tro att de heller inte blir saknade.

Vad platsen gör med rivningarna

De flesta av de som har intervjuats i Gällö har funderat över varför man river. Förklaringarna ser man i bristen på arbete, vilket i sin tur fortfarande anses liktydigt med bristen på större industrier. Det finns alltså en viss förståelse för att man river:

Ja, det är klart att det går ju inte att ha bostäder stå tomma inte, och det kostar ju mycket pengar det förstår ju vi som hade hus förr /... / men det finns ju inte många lägenheter lediga här idag och dom räknar kanske med det då - det

är ju mycket gammalt folk som bor här /... / det är ju pensionärer allihop och det är klart att de dör ju undan för undan, så att det blir kanske en balans som är bra för då blir det ju tomt /... / så då tror jag att det med inflyttning och utflyttning och med död och så, att det kommer att stämma bra - ja, jag tror det!

("Lars" 040719).

Flera andra har uttryckt en oro över att det ska uppstå brist på lägenheter i Gällö när de blir gamla och inte orkar med sina hus. Andra har snarare sett "bostadsbristen" som ett problem för de yngre, att de inte har någonstans att ta vägen om de vill flytta hemifrån, men inte lämna orten. Någon anser att kommunen ger dubbla signaler när man har kampanjer som riktar sig till storstäderna för att få ökad inflyttning till kommunen samtidigt som man river lägenheter (gruppintervju 060405, fältdagbok M. Andersson). Det finns alltså en kritik av rivningarna som rör förlorade möjligheter för grupper som äldre, ungdomar och inflyttare.

En *moraliskt grundad kritik* av rivningarna förekommer också, att det är ett resurslöseri. I Gällö uttrycktes besvikelse över att man skulle riva "det finaste huset":

Och det här ska dom riva - det finaste huset - det ska dom riva. Ja, jag tycker det är det finaste huset i Gällö. Det var ju en här som hade ett företag - och han ville ju köpa det här huset, men det fick han inte för kommunen.

("Kalle" 040721, e. Berg Stugholm 2004:16).

Att resurserna inte ens togs tillvara i form av återvinning vid de första rivningarna, utan att allt blev schaktmassor, är också ett argument i den här kriti-

FIGUR 6: Ett av de stiftelsehus som byggdes på 1950-talet i Gällö, fortfarande inrymmande bank och en diverseaffär. Längre bort skymtar ett tomrum bakom parkeringen, där en för tunnning av detta tidiga centrum ägt rum genom en rivning. Gaveln på det tredje huset i den ursprungliga trilogin på Revsundsvägen 28 skymtar. FOTO: Paulin Norgren/Richard Schoultz, 2006, JLM.

ken, att inte *ta tillvara* de resurser och möjligheter som finns (gruppintervju 060405). Även i Svenstavik fanns den här typen av moralisk kritik:

Jag tycker det är synd att de river hus som är funktionsdugliga – det tycker jag är fel. För så jävla dåliga är ju inte käkarna /... / Det är ju betonghus så dom är ju hållbara.
("Johan" e. Berg Stugholm 2004:45).

Uttalandet gällde en diskuterad rivning som samtliga intervjuade tyckte var felaktig, eftersom lägenheterna ansågs "fullt beboeliga" (Ibid). Man kan se den här typen av kritik som grundad i en moralisk världsbild, ett spår av en etik som tyst samexisterar vid sidan av marknadens logik om utbud och efterfrågan. Ur denna moraliska världsbild blir ett bristande förvaltande av resurser närmast en synd (Vallström 2002: 94).

Så långt har vi berört reaktionerna bland några av invånarna i Gällö och Svenstavik, en kritik som ändå präglas av en viss förståelse. För de hyresgäster som direkt drabbats av avvecklingarna ställer sig frågan i en annan dager. Ett ord som genomgående används av både boende och företrädare för kommunerna i Bräcke och Berg är "tvångsflyttningar" (Berg Stugholm 2004:17, 24, 27, 37, 46). Att man just använder det ordet kan ses som ett eko av tidigare erfarenheter från Norrlands inland av tvångsflyttningar till följd av vattenkraftens utbyggnad, t.ex. i trakterna av Vilhelmina. Oavsett om dessa tidigare erfarenheter spelar in eller inte så var flytten från de lägenheter som skulle rivras eller avvecklas onekligen ofrivillig och kritik har funnits mot bristande delaktighet och information:

Vi visste ju ingenting förrän de ringde på dörren /... / inte ett dugg – för alla dom andra husen här har man ju hört talas om, Mellanvägen och Almqvistvägen och dom, men inte det här. Det var ingen som visste nånting om det här huset /... / tills den där xxx för Bräcke Teknik ringde på och frågade om jag visste vad det var frågan om /... / Jo, huset ska rivras, så ni får tänka på att flytta, sa han /... / Vi tyckte det var konstigt att vi bara fick reda på att vi skulle flytta. Man hade ju kunnat sammankalla hyresgästerna och talat om hur det var – att vi måste göra det här och det här för det står så mycket lägenheter tomma och hur mycket det kostar.

("Lars och Tor" 040719, e. Berg Stugholm 2004:27).

En upplevd orsak till känslan av bristande delaktighet var alltså bristen på information och medbestämmande när det gällde rivningarna i Gällö. En annan faktor som inverkat på de boendes upplevelser kan vara i vilken utsträckning de fått välja sitt

nya boende: i en del fall har hyresgästerna själva fått välja var de vill bo, även om det brukliga är att anvisa lägenheter.

En av de intervjuade i Gällö anvisades en lägenhet men valde att bosätta sig bara en liten bit bort i samma område som tidigare, därför att hon ville kunna se sjön och därför att hon var "van vid platsen". Hon är nöjd med sin nya lägenhet. En av dem som anvisats en lägenhet och antagit den var bosatt i de s.k. "vithusen" (området vid Ånges-och Violvägen) i Svenstavik, byggda 1978. Hon hade nära till jobbet och trivdes bra med lägenheten trots att hon tyckte hyran var hög mot slutet. Hon var mycket negativ till flytten och trivdes inte alls i sin nya lägenhet. Dels upplevde hon att den inte låg lika centralt, dels hamnade hon vägg i vägg med gymnasieelevernas lägenheter och hade svårt att förlika sig med deras sena vanor (Berg Stugholm 2004: 46). Frånvaron av valmöjligheter är en trolig orsak till vantrivseln här, liksom möjligheten att välja upplevdes mer positivt i det förra exemplet. Men valet av ny lägenhet i närmiljön i Gällö säger oss också något annat: trots husens "blanka" identifikation görs boendemiljön till en plats som man vänjer sig vid. Den tillfälliga och funktionella karaktären som så att säga är inbyggd i den moderna bebyggelsen stämmer inte överens med det faktum att vissa hyresgäster bott i samma område i över 20 år (Berg Stugholm 2004: 16f, 36f). Det moderna rummet är taget i besittning, förhandlat, kompromissat och därmed förvandlat till en plats man är van vid, relaterar till och lever i (se Berglund-Lake i detta nummer). Det gäller inte bara bostäderna; delar av den mindre tätorten är på motsvarande sätt inmutade av sina invånare, hanterade med hjälp av deras mentala kartor. Dessa mentala kartor befinner sig ständigt i växlande tidrum.

Vid de samtalsvandringar som företogs i Gällö och Svenstavik framträdde bilder över det samhälle som inte längre var; en kunskap som lever och traderas av nu levande människor och som betyder någonting för ortens invånare. I "det finaste huset i Gällö", ett rött tvåvåningshus i tegel, fanns på 60- och 70-talen kyl och frysfack att hyra i källaren, i gatuplanet låg ett slakteri och charkuteri som gick under namnet Gustavssons, på övre plan fanns lägenheter (fig. 7). Andra verksamheter som målades upp i det Gällö som *fanns* är tyg och presentaffärer, Konsum, bageri och konditori, post, tvätt-

FIGUR 7: "Det finaste huset i Gällö", Gustavssons på Revsundsvägen 25, inför rivning. Bakom skymtar kommunalhuset.

FOTO: Pia Berg Stugholm, 2004, JLM.

inrättning, smedja och Esso-mack. En del av dessa byggnader finns kvar, igenbommade eller med nya hyresgäster, andra finns "bara" i minnet (Berg Stugholm 2004:16). Men minnet skapar ett specifikt tidrum, som vid direktkontakt med platsen faktiskt bildar Gällö som en rumslig vision, utan att den visionen nödvändigtvis omgärdas av nostalgi. Det är ett levande historiskt rum, som på ett sätt skymmer sikten för Gällö idag. Den fungerar som ständig måttstock, vilket gör att Gällö-idag hela tiden förlorar, som rumsbildning. En ung kvinna jag samtalade med pekar och visar hur det såg ut vid hyreshusen nära affären innan rivningen: "Det var liksom en kringbyggd gård". Gården blev öppnad, rumsbildningen ändrad, men den kvarstår i minnet.

På motsvarande sätt finns det kartor av ett Svenstavik innan. Svenstavik växte till sig som samhälle relativt sent, men det är samma historier om det moderna samhällets utveckling som möter oss här. "Evy" flyttade till orten 1973 och beskriver hur den tedde sig då:

Ja, rena, rama bondbyn /... / Genomfartsvägen genom byn gick här utanför affären. Vägen som går genom centrum idag där borta, den fanns inte då /... / Hon som bor granne med mig här fick lov att göra sin egen väg när dom byggde sitt hus /... / Dom som har sina gårdar på andra sidan 45:an här – deras jordbruksmark gick ända ner till Storsjön /... / så när jag kom hit så har det ju byggts allting, det som är vid sjukhuset, för det fanns ju ingenting där eftersom det bara var åkrar och ängar /... / och det här huset (en del av centrumbyggnaderna där bl.a. en matvaruaffär är inhytt idag) det fanns ju inte utan det var bara en stor gräsplätt /... / och bredvid var det bara en stor asfaltparkering /... / där borta på andra sidan ån till vänster så låg det en lanthandel, och det var Ivan Jonsson som hade den och han var farfar

till Kurt som har dagens ICA-affär här borta i centrum. ("Evy" 040927, efter Stugholm- Berg 2004: 40).

Sättet att berätta, att vara på plats och peka ut var saker och ting låg, hur de kom till, vilka sociala relationer som hör till vilken plats, blir en flerskiktad historia i tid och rum, hela tiden utgående från individens mentala karta, individens för-givet-tagna eller vardagliga rumsuppfattning som verbaliseras på plats om någon frågar. Den mentala kartan handlar om genvägar, minnen, människor, stråk som man kan gå halvt i sömnen (Högdahl 2003:32, Berg & Hansen 1991:53). Det handlar också om att namnge sin omgivning efter den kartan. "Evy" har själv en affär i en gammal skogshuggarbarack som uppfördes i centralorten 1954, allmänt kallad "skit-huset", vilket är en del av Svenstaviks treenighet i folkmun: Tingshuset, Klinikhuset och Skithuset. Tingshuset är från 1928 och Klinikhuset byggdes 1952, med tandklinik, BB och hyresbostäder (Berg Stugholm 2004:40). De ovan nämnda "vithusen" hör också till den här typen av ord för hantering av den nära miljön. Invånare i en tätort känner inte alltid till gatunamnen, men den här typen av benämningar fungerar. På motsvarande sätt fungerar namngivningen av geografiska områden som ett sätt att viktiggöra sociala gränser och förändring av dem. Ett exempel är benämningen "Fattigstranna" strax utanför Gällö, som sedan döptes om till Guldkusten (gruppintervju 060405).

Om man frågar de boende finns alltså en ingående kunskap om området från olika tidsperioder, kunskaper som borde kunna tas tillvara på ett eller annat sätt. De mentala kartorna i konkret mening:

nedtecknande av kartor och berättelser om platser ur de boendes perspektiv, kunde också vara föremål för kulturmiljövårdens intresse, både som föregripande, inför samhällets framtida utformning, och som "minnesbank", ett smidigt sätt att dokumentera samhällen efter vad deras invånare anser betydelsebärande. Fotografier och samtalsvandringar skulle räcka långt för att fästa berättelserna vid platserna. Ett annat tänkbart arbetsätt är studiecirklar, något som uppstod i Gällö på hembygdsföreningens initiativ inför vårt fältarbete. Cirkeln med det skämtsamma arbetsnamnet "Gällös uppgång och fall" resulterade i detaljerade listor över det Gällö som *fanns*, uppdelat i olika decennier, men också en beskrivning av allmännyttans byggande och rivande, samt en beskrivning över "min skolväg" på 1960-talet. Vid det följande fältarbetet i Gällö gjordes försök att lämna ut engångskameror till skolungdomar, inspirerat av Elisabeth Högdahls arbetsätt i avhandlingen "Göra gata" (2003, fig. 8). Genom sådana minidokumentationer inför några rivningar kunde man ganska enkelt ge åtminstone ett symboliskt erkännande av de platser där livet ägde rum för många människor som idag tycks bortglömda, och samtidigt bidra

till att dokumentera ett kulturarv som satt sin prägel på en betydande bit av Sverige.

Kulturmiljövårdens tystnad

Avslutningsvis tänkte jag diskutera varför det varit så tyst hittills inom kulturmiljövården när det gäller rivningar i mindre tätorter. Rivningarna föranleder ingen upprörd debatt om spolerade kulturhistoriska värden. Förklaringarna till denna tystnad är många och behöver egentligen sökas i hela uppbyggnaden av folkhemmet och den svenska nationella varianten av moderniteten. Här kommer jag bara att antyda några grundläggande konflikter som kan tänkas ligga till grund för att den här typen av industrisamhällets bostäder i mindre tätorter för närvarande inte betraktas som ett kulturarv i officiell mening.

Till att börja med föddes själva tanken om ett kulturarv som ett svar på det hot som industrialismen ansågs utgöra mot "äldre" kulturformer. Att överhuvudtaget betrakta industrisamhället som ett kulturarv bär alltså med sig en historisk paradox (Anshelm 1993, Aronson 2005, Beckman 2005: 146). Det intensiva intresse som till en början ägna-

FIGUR 8: "Utsikt från hyreshuset", engångskamera och rubricering använd av ung hyresgäst. Rivningsytan bildar ett glapp mellan miljonprogramsområdet och den äldre villabebyggelsen. I det blå huset bodde tidigare två andra hyresgäster på Mellanvägen, ett syskonpar som då delade huset med sin mor och kvinnans man och som nu delar en trea med egen ingång (fältdagbok M. Andersson). I skrivande stund planeras ett bygge av ett nytt ålderdomshem här på Mellanvägen, troligen mitt i glappet. FOTO: Johannes Nylund, 2006, JLM.

des åt industrisamhället inriktade sig mot miljöer som visserligen kan betecknas som industriella, men som härrörde från tiden före själva industrialiseringen, t.ex. miljöer som uppstod i anslutning till bruken. En avsevärd förnyelse av vad som räknas som kulturarv överhuvudtaget har ägt rum under senare år, både vad gäller typ av objekt som ålder på objekten (Beckman 2005). "Kulturarviseringen" av industrisamhället har dock ganska så ensidigt fokuserat dess *produktiva* sida, fabriksbyggnader, anläggningar, det vill säga manligt definierade arbetsområden. Det man kanske hellre borde kalla *välfärdssamhällets* kulturarv i meningen boende, omhändertagande, offentlig service, hela den sociala rationaliseringen av individens liv, har lämnat färre spår i kulturarvsdiskussionerna kring industrisamhället, som det till syvende och sist är oupplösligt förenat med (Jönsson/Svensson 2005, Svensson 2005). Efterkrigstidens boendemiljöer har visserligen uppmärksammats av t. ex. Ulfstrand/Mellander-Rönn (2005), men det var då fråga om ett område i närheten av en storstad. Inom urbanforskningen finns miljonprogrammet och annan modern bebyggelse, medan de miljöer vi möter i mindre tätorter som Gällö och Svenstavik fortfarande är sedda över axeln.

Det är också lättare i storstaden att se bebyggelsen som kulturarv eftersom den hela tiden *ersätts* av något. Platsen fortsätter att ha sin vikt i offentlighetens ögon, den är del i en pågående process, en utveckling av något nytt. Det förgångnas död är själva förutsättningen för att något ska betraktas som ett kulturarv (Aronsson 2005: 19f). Den utveckling som sker på landsbygden, å andra sidan, det intresse som tilldelas "det lantliga" är till stora delar anti-urban. Betonandet av det regionala kulturarvet, och kanske i än högre utsträckning det lokala, har i hög grad handlat om *landsbygdens* hus och byar, med det förindustriella samhället som given ram. Här blir resterna efter industrisamhället snarare en besvärlig parentes som man inte vet hur man ska hantera. Invånarna kanske anser att det är ett arv de vill glömma, förespråkar att riva de gamla "fåla" industrierna och byggnaderna (se *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 43). Tystnaden efter både industrier och människor blir tydligare i tomma byggnader. Platsen är, i offentlighetens ögon, inte av något intresse för samhällsomvandlingen heller, ingen verksamhet står direkt och väntar. Kvar

blir det tomma utrymmet, en plats för närmast sörjande, en gravkulle:

Vet du – det där var tidigare en flerfamiljsfastighet som byggdes 1967. Men huset revs –01, det mesta schaktades bort, men stora delar blev i alla fall kvar och täcktes hjälpligt över. Och idag ser det ut som en kulle bara. Man skulle nog sätta ett kors på kullen, tycker jag.

("Tobben" 040922, c. Berg Stugholm 2004: 27).

Ändå var det kanske i de små tätorterna på landsbygden som den svenska industrialiseringen fick sin mest särpräglade form (Gårdlund 1955:442). Det var också här som folkhemsbygget blev och förblev tydligast, dels eftersom inte omvandlingstrycket varit så hårt, dels för att moderna samhällen på landsbygden, inte minst Norrlands landsbygd, hade en tradition som ett slags laboratorier för det moderna. Samhällen som Laver i Norrbotten eller sågverkssamhällena längs norrlandskusten byggdes upp mer eller mindre från grunden och gjorde därmed modernitetens planeringsvisioner verkliga på ett sätt som inte var möjligt i befintliga bebyggda miljöer. Ska dessa avtryck bara suddas ut, som om den samhällsform som byggdes i industrins och välfärdens namn bara var en parentes i det idylliserade "livet på landet"? Utan att ens "sätta ett kors på kullen"? Då suddar man samtidigt ut mängder av människors erfarenheter av det moderna samhället, människor som inte utgör någon röststark grupp i samhället idag. I de mindre tätorterna kan det förekomma protester, men frågan är vem som lyssnar. Områdena är redan klart definierade i den offentliga debatten, Bräcke kommun, som Gällö ligger i, är med på den föga ärofyllda tio-i-topplistan över avfolkningskommuner i Sverige. Det blir i sin tur ofrånkomligen anledningen till att man måste riva husen. Det står inte inom rimlighetens gräns att med återopande av kulturhistoriska värden kunna stoppa rivningarna. Så vad kan göras?

Jan-Evert Nilsson förespråkar en genomtänkt strategi för rivningarna, efter en långsiktig plan om hur man vill att samhället ska se ut. Istället för den politiskt sett frestande vägen att passivt vänta in tomma hus, ser han en möjlighet att aktivt forma det samhälle som faktiskt finns kvar. Utgångspunkten är att rivningarna gör skillnad:

Att riva bostadsområden har lika stor effekt på ortens fysiska gestaltning som byggandet av bostäderna en gång hade. Väljer en kommun denna väg /... / blir det viktigt

med en öppen debatt om hur orten ska omskapas (Nilsson 2000: 127).

Ett bra exempel på hur man kan riva strategiskt är det kommunala bostadsbolaget Faxeholmens rivningar i den lilla tätorten Söderala i Söderhamns kommun. Där tillfrågades de boende om vilket område de ansåg skulle kunna rivas. Resultatet blev att man rev de nyaste husen, trots att det innebar merkostnader (*Hälsingekuriren* 9/II 2005). Vad kulturmiljövården skulle kunna göra har redan diskuterats: dokumentera försvinnandet med hjälp av invånarnas mentala kartor. Det skulle kunna vara en början till en dialog mellan invånarnas minnen

och det officiella kulturarvsskapandet, utan tvekan till gagn för båda parter. Det skulle också kunna innebära ett mer demokratiskt och aktivt kulturarvsskapande i s.k. perifera områden.

Maria Andersson, f. 1967, fil. dr. i etnologi. Disputerade 2003 vid Uppsala universitet. Har arbetat i olika forskarprojekt åt Jämtlands läns museum samt på Sundsvalls museum och Mittuniversitetet, är numera forskare på Arbetslivsinstitutet, Östersund.

maria.andersson@arbetslivsinstitutet.se

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

- Intervjuer och fältanteckningar 3–7 april 2006, Jämtlands läns museum.
- Sammanställning över kommunens bostäder 2006 02 23, Ruth-Marie Öhrn.
- Uppgifter av K. Guttormsson, R-M Öhrn, S-E Svensson, G. Bengtsson 2006 08 28–29.
- Andersson, Maria, 2006, "Lyssnandets båda sidor. Utvärdering av landsbygdsprojektet i Söderhamn 2002–2006". Arbetsrapport, FoU-Centrum Söderhamn.
- Berg Stugholm, Pia, 2004, "Från folkhem till bostadsakut". Opubl. rapport, Jämtlands läns museum.

Tryckta källor och litteratur

- Anshelm, Jonas, 1993, "Inledning", *Modernisering och kulturarv*, utg. Jonas Anshelm (s. 9–22).
- Aronsson, Peter, 2005, "Kulturarvets berättelser – industriarvets mening", *Otydligt. Otympligt. Otaligt. Det industriella kulturarvets utmaningar*, utg. Annika Alzén & Birgitta Burell.
- Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 43, 2002.
- Beckman, Svante, 2005, "Industriarvet – en utmaning för kulturmiljövården", *Otydligt. Otympligt. Otaligt. Det industriella kulturarvets utmaningar*, utg. Annika Alzén & Birgitta Burell.
- Berg, Kristian & Hansen, Kjell m.fl., 1989: *Vardagslivets land-*

skap i de små tätorterna.

- 1991, Tre små tätorter. Om vardagslivets landskap i den lilla tätorten.
- Ericsson, Urban, Molina, Irene & Ristilampi, Per-Markku, 2002, *Miljonprogram och media. Föreställningar om människor och förorter.*
- Gårdlund, Torsten, 1955, *Industrialismens samhälle. Hälsingekuriren* 05 II 09.
- Högdahl, Elisabeth, 2003, *Göra gata. Om gränser och kryphål på Möllvången och i Kapstaden.*
- Jönsson, Lars-Eric & Svensson, Birgitta 2005, "Ord på vägen", *I industrisamhällets slagskugga. Om problematiska kulturarv*, utg. Jönsson & Svensson.
- Nilsson, Jan-Evert, 2000, *När marknaden viker. Allmännyttiga bostadsföretag i en ny situation.*
- Ramberg, Klas, 2000, *Allmännyttan.*
- Statens bostadsnämnd (sbn), rapport 2006, *Statens stöd för kommunala bostadsåtaganden 1998–2005. Om bostadsdelegationen och statens bostadsnämnd.*
- Svensson, Birgitta, 2005, "Industrisamhällets framtidsvärde mellan kulturarvs- och minnespolitik", *Otydligt. Otympligt. Otaligt. Det industriella kulturarvets utmaningar*, utg. Annika Alzén & Birgitta Burell.
- Ulfstrand, Anna & Mellander Rönn, Fredrika, 2005, "Berghem – från grupphus- till villaområde". *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 49, s. 37–55.
- Vallström, Mikael, 2002, *Det autentiska Andra. Om etnografi, etik och existens.*

Obliterated traces

– housing demolition in small urban communities

by Maria Andersson

Summary

The heritage of small urban communities has been overlooked in the heritage preservation context. And yet that is where we can find perhaps the clearest traces of two important processes in Swedish history: industrialisation and the welfare society. The heritage of industrial society has come to focus on other phenomena and places than these communities, which are regarded mostly as relics of an embarrassing historical interlude. The phase-out of public non-profit housing in two small urban communities in the County of Jämtland is instanced in an effort to comprehend the importance of the

small urban community to its residents today and the importance it possesses (or rather, does not possess) in the eyes of the public sector. The small urban community has become neither urban, nor agrarian, and is stuck between “in-built” optimism – and thus constitutes a field of tension. Concepts like “village” and “countryside” chafe against the inhabitants’ experience and, the author maintains, the loss of its *raison d’être* as a centre has now deprived the smaller urban community of a viable frame narrative.